

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№109
(19299)

2019 чылдың
сентябрь 26
четверг

Хүннүн үнери — 06:22

Ажары — 18:19

Хүн дурту — 11:57

солуннун сайты// shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

12+

Кожууннар шуулганы

КАДЫК БАЗА ИДЕПКЕЙЛИГ УЗУН НАЗЫН

Сентябрь 20-де Эрзин болгаш Тес-
кум кожууннарда "2019 чыл — национал
курулгаларны чедип алырының орун-
на" деп шуулганын муниципалдыг
кадазы болуп эрткен. Бо ийи кожуунга
болган чыыш Тыва Республиканың
Кадааның Даргазының оралакчызы
Анатолий Дамба-Хуурактың удуртулу-
су база төлевилелдер офисинин
удуртукчузу Валерия Кан баштаан
команданың киржилге-биле эрткен.
Бо удуртукчулар бүгү республиканы
келип, чон аразына национал төле-
вилелдер дугайында тайылбыр ажы-
тын чорудуп турган.

Бо удаада Эрзинниң культура одаан-
на кожууннун удуртукчулары, хей-ни-
и-хилери чыгып келген. Анатолий
Дамба-Хуурактың шуулганын ажыдып сөс
таш, национал төлевилелдер деп чүл,
он иштинде кандыг-кандыг угланыш-
тыр, адырлар барыл дээрзин чонга
таштырып чугаалааш, ада, эр кижиниң
иитилелге ролю, харысалгазы, ол
каш кожууннар, сумулар аразында
атажыр чорукту чидиреринин дугайында
ажы ужу-уткалыг илеткелди кылган.

Эрзинчилерниң киржилге-биле
болган хуралды тыва, орус база моол
кадаарга ажытканы солун болган.

В.С. Кан Эрзин кожуунну Моол-биле
кадаарлашкан, онзагай, амыдыралчы
чонунг, чери байлак, мал ажил-агыйы
хөгжүп турар кожуун дээрзин дем-
дептеэн. Нитилелдин бүгү адырлары:
кадык камгалалы, өөредилге, демо-
графия, сайгарлыкчы чорук, чурагай-
лык экономика, чурттаар оран-сава
болгаш хоорай хүрээлели, айыыл чок
болгаш шынарлыг оруктар, культура,
спорт төлевилелдеринге хамаарыштыр
республиканың яамы, ведомстволарының

төлевилел офистеринин талазындан кан-
дыг ажылдар кылдынып эгелээнин, чоок-
ку беш чылдың планнарын, 2024 чылда
кандыг түннелдерни чедип алырының
дугайында делгереңгей илеткелди кыл-
ган. Бо чылдың май айда Россияның Пре-
зиденти В. Путин Чазактың мурнунга
2024 чылга чедир күүседир ужуруг 12 кол
угланышкынныг сорулгаларны салган.

"Кадык камгалал", "Өөредилге", "Де-
мография", "Культура", "Экология" деп на-
ционал төлевилелдер дугайында Эрзин
кожууннун төп эмнелгезинин улуг эмчизи
Аржаана Дада, кожууннун өөредилге
адырының кол специализи Алдын-кыс
Дамба, кожуун чагырыкчызының социал
политика талазы-биле оралакчызы Ар-

жаана Баткар база специалистер Найыр
Маады, Болат Кунучап олар тодаргай
дыңнадыгларны берген.

Эрзин кожууннун национал төлевилел-
дерге кирген планында ортумак школага
"Өзүлдең демдектери" деп төптү, ол-ла
школада спорт залының капитал септел-
ге-зи, Нарын ортумак школында спортчу
клубту тургускан. 2020 чылда Бай-Даг су-
музунда фельдшер-акушер пунктузунун
(ФАП) оран-савазын чаартыр, кожууннун
девискээрине 1550,0 квадрат метр чурт-
талга оран-савазын тудары көрдүнгөн,
Эрзин суурда "Хензигей" уруглар садын-
га 30 олуттуг ясли бөлүүн немей тудар.
Өг-бүлелерге болгаш уругларга дуза
чедирер социал төп "УАЗ-452" маркалыг
автомашинаны алган, 2022 чылга чедир
Эрзин суурга кадыкшылга болгаш күш-
культура комплекзинин тудуу көрдүнгөн.
Бо бүгү ук кожууннун 2019 чылдан 2022
чылга чедир боттандырар национал
төлевилелдери-дир.

Эрзинчилерге сайгарлыкчы чорук ду-
гайында Аян Серен-Доржу кыска медээни
кылган. Республиканың кол яамыларын-
да сайгарлыкчы чорукка, биче бизнеске
деткимче көргүзөр тускай программалар
бар дээрзин ол дыңнаткан. Чижээ, ТР-ниң
Экономика яамызы чыл санында марттан
июль айга чедир аңгы-аңгы мөөрейлерни
чарлап турар, ынчангаш аңаа идепкейлиг
киржиринче чонну кыйгырган. Кандыг-бир
бүдүрүлгө ажыдып алыр азы машина-тех-
ника садып алыр дээн сайгарлыкчыларга
деткимче көргүзөр тускай программалар
хей дээрзин тайылбырлаан.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүн медээлери

"ТЫВА ХОЙ ЭЪДИ" ИЙГИ ЧЕРДЕ

Новосибирск хоорайга Ыраккы Чөөн
чүк, Сибирь, Урал база Приволжье
— 4 округтун төлээлеринин аразын-
га боттарының турисчи продуктула-
рын таныштырар мөөрей болган. Тыва
Республиканың Экономика яамызының
эрттиргени «Тыва хойнун эъди» деп
гастрономия шуулганы база Улуг-Хем
кожуун чагыргазының организастаны
«Тываның чүрээне копка орук» деп ре-
гионнар аразының fashion-фестивалы
мөөрейге киришкен түңнелинде, ийги
черни чаалап алган.

18 МУҢ КИЖИНИ ШИНЧЭЭН

"Кадыкшылдың оруу" төлевилел-
биле эмчилер бригадазы 2019 чылдың
8 айларының дургузунда кожууннарже
54 үнүшкүннү кылган. Оң түңнелинде,
18586 чурттакчы чонну шинчээ. Шинчил-
гени эрткен улуг кижилерниң хей кези
кадының байдалы-биле 1-ги база 2-ги
бөлүккө хамааржыр база 3-кү бөлүккө
кирип турарларның саны эвээжээн. 70 ки-
жини шинчээ соонда, Кызыл хоорайның
эмнелгелеринче чоруткан. Кожууннарның
төп база республиканың онкология дис-
пансеринче 13 аарыг кижини чоруткан.

ЧААРТЫЛГАНЫ КИИРГЕН

"Өг-бүлөгө бир дээди эртемниг уруг"
төлевилелче чаартылга, өскерилгелерни
киирген. Эрткен 2018 чылдан эгелеп
школа назыны четпээн болгаш эге шко-
ла өөреникчилерин база ынаар хаара
туткан. 2019 чылдың июль 1-ниң байда-
лы-биле алырга, назы четпээн уруглар
албан черлеринде, школаларда болгаш
ортумак тускай болгаш дээди өөредилге
черлеринде өөренип турар ажы-төлдүг
8012 өг-бүлө губернатор төлевилелинде
киржип турар. Оларның аразында 362
уругга: 311 өөреникчиге, 36 школа на-
зыны четпээннерге, ортумак тускай
өөредилге черинин 2 сургуулунга база
дээди өөредилге черинин 3 студентизинге
социал угланышкынныг дузаны көргүзүп
турар.

ДЕНБЕРЕЛ ООРЖАК ЕВРОВИДЕНИЕГЕ КИРЖИР

14 хар чедир назы четпээн уруглар
аразынга «Евровидение-2019» деп ыры
мөөрейинге киржир эрге дээш интернет
бадылаашкына Москвадан Татьяна
Меженцева биле Тывадан Денберел
Ооржактың дузды 941 баллды алгаш,
тиилелгени чедип алган. Ынчангаш бо
бичии ыраажылар делегей чергелиг
ыры мөөрейинге Россия Федерация-
зын төлээлеп киржир болган. Тыва
Республиканың чурттакчылары чаңгыс
чер-чурттуу дээш эң идепкейлиг ба-
дылаан. Делегей чергелиг «Евровиде-
ние-2019» деп ыры мөөрейи ноябрь 24-те
Польшага болур.

Чазак Даргазы социал четкилерде

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ КОРЕЯНЫҢ ФОНДУЗУ-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫШКЫН-НАРГА КИРИШКЕН

Кореяның Фондузу-биле чугаалажышкындарга Россиядан төлээлер санынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол база кирген. Көрей Республиканың Россияда элчин чери чугаалажылганы организастаан.

Ужуражылга үезинде Россия биле Көрей Республиканың аразында дипломатчы харылзааларны тургусканының 30 чылынга белеткелдиң чорудуу, инвестициядан эгелээш, культура солчулгаларында чедир дыка хөй айтырыгларны ажил-херекчи байдалга сайгарып чугаалашкан.

«Көрей таланың чалааны-биле, Көрей Фонд-биле ужуражылгада бистиң чурттувусту төлээледим. Эртенги серин агаарның чурту – Сеулдун

мэриниң оралакчызы-биле улуг үре-түннелдиг ужуражылга болду. Кызылдан Сеулче авиарейстерни алызында барып организастаарында Тываны таныштырганым, туризмни, сыын ажилдажылга дугайында саналдарым болгаш күженишкеним тарымчалыг түннелдерни бээр дээрзинге бүзүрээр-дир мен. Көрей Республикада Россияның элчини Андрей Борисович Куликке хүндүлээчели база кады ажилдажылгазы дээш четтиргеним илереттим. Ам Тываның шапкын хөгжүлдезиниң талазы-биле программа талазы-биле Россияның Чазаның Даргазының хуралында Москвага белеткенер» – деп, республиканың Баштыңы көрей ужуражылга дугайында бодунуң блогунда бижээн.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛДААНЫНГА

2 МЕТР 50 САНТИМЕТР ТУРАСКААЛДЫ ТУРГУЗАР

Бии-Хем кожуунунуң чагырга бажыңының хуралдаар залында Иннокентий Сафьяновка тураскаал тургузар талазы-биле фондунуң чөвүлелиниң баштайгы хуралы болган. Тураскаалды кылып эгелээринге чөпшээрелин берген, ооң эскизиниң автору «Тываның алдарлыг улусчу мастери» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, сураглыг скульптор Байза Бавуужапович Ондар.

Москваның Василий Суриков аттыг академиктиг институтунуң скульптура факультетиниң доозукчузу Байза Ондар бодунуң даайы Товариштай Ондар-биле 1992 чылда «Чагыртпаан арат», 1994-1995 чылдарда «Кадарчы» база Совет Эвилелиниң Маадырлары Хомушкү Чүргүй-оол болгаш Түлүш Кечил-оолга херек тураскаалдарын кады демнежил кылган. Ол ышкаш 2012-2014 чылдарда Тываның хүн нояны, Тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадырдыга тураскаалдың автору.

Тыва Арат Республиканың 100 чылдаанын таварыштыр Бии-Хем кожуунунуң төвү Туран хоорайга сураглыг революционер, Сибирьге болган хамааты дайынының киржикчизи, хамаарышпас Тыва Арат Республиканың үндезилекчилериниң бирээзи, билдингир хөй-ниитижи, орус садыгжи,

ажыл-агыйжы кижилерниң бирээзи Иннокентий Георгиевич Сафьяновка ниитизи-биле 2 метр 50 сантиметр тураскаалды Москвага хүлүрден шуткуп кылып шиитпирни үндүргөн. Амгы үеде тураскаалды тургузар талазы-биле фондунуң чөвүлели эргежок чугула 2 сая рубльди чыыр талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп эгелээн. Тываның төөгүзүн хүндүлөп, үнелээр болгаш тураскаал тудуунга дуза кадар күзелдиг кижилерни база акша-хөреңги чыылдазынга киржиринче Бии-Хем кожуунунуң чагыргазы кыйгырып турар.

Мерген ОНДАР.

Амгы үениң хоорай хүрээ-лелин тудар регионунуң күрүне программасында бо чылда көрдүнгөн 102,34 сая рубль-биле ээлчеглиг ажилдарны ноябрь 30-ге чедир кылып доозарын планнаан.

Ол программа-биле республиканың 14 муниципалдыг тургузууларында 20 объектени чаагайжыдып турар. Туран хоорай көрдүнгөн акша-хөреңгини 100 хуу шиңгээдип ап, чедишкенин ажилдап турар.

Программаның чорудуу-биле чардыгган керээлер эзу-гаар федералдыг бюджеттен аңгылаан 96,259 сая рубльди ноябрь төнчүзүнге чедир бүрүнү-биле шиңгээдир ужурлуг.

Амгы үениң хоорай хүрээ-лелин хевирлээр программаны күүседиригге Туран хоорай шылгар-ап, чаагайжыдылга ажилдарын доозар четкен. Хоорайга үндүргөн 3,1 сая рубль-биле сесерликте дыштанып олурар сандайларны, чайганыштарны, чуңгуларны кылып, элезин төккөн ойнаар шөлдерлиг спортчу оюн комплекзин тудуп доозар четкен.

Республика найысылалында бажың чанының 10 база хөй-ниитиниң 3 шөлдерин чаагайжыдарынче 62,3 сая рубльди үндүргөн. Межмикрорайонная кудумчузундан Лопсанчапка чедир, Калинин кудумчузунда аллеяга биче хемчээлдиг архитектурлуг

Хоорай, суурларның чаагайжыдылгазы

ТУРАНЧЫЛАРНЫҢ АЖЫЛЫ МАКТАЛДЫГ

дүрзү-хевирлерни тургузуп, де-вискээрни ногаанчыткаш, суггат системазын кошкан, оон аңгыда, чырыкты база кириген.

Программа-биле Кызылда чадаг-терге оруун база чаагайжыдар, ынаар 32,4 сая рубльди үндүргөн.

Ак-Довурак хоорайда Культура одааны мурнунда төп шөлдү чаагайжыдарында 3,1 сая рубльди үндүрүп берген. Чырыкты кожуп, шөлге плиткаларны чатпышаан, асфальт оруктун кыдыын аңгылап турар бетон бордюр салыр ажилды октябрь 1-ге чедир доозар. Барыын-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Мажалык суурда сесерликтин чаагайжыдылганынче 3,1 сая рубльди тускайлаан, уруглар ойнаар резин шывыгылыг шөлдү, дыштаныр черни, бок хааржак-чыгаштарын, сандайларны тургузуп, даш шаланы чадарынче ол акша-хөреңги үнер болгаш бүгү ажилдарны октябрь төнчүзүнде доозар.

Чаа-Хөл суурда чоннун дыштанылга сесерлиин чаагайжыдар ажилдарны октябрь эгезинде доозар деп планнаан. Ында ажилдар чүгүле 20 хуу кылдын-

ган. Уруглар ойнаар чаа чер би спортчу шөлдү кылырынче 3 сая рубльди тускайлаан. Амды-зында биче бут бөмбүү ойнаа шөлдү дескилээр деп турар.

Чадаана хоорайда «Сесерлиг» аттыг паркты чаагайжыды-рынга 3,1 сая рубльди үндүргөн. Херек материалдарны сады алган. Сценаны туткан. Шери хоочуннарының тураскаалыны чоогунда бордюрну салып турар.

Хожудап турарларга Шагаан-Арыг хоорай база хамааржы Октябрьская кудумчузунда сесерликти чаагайжыдарынче 3 сая рубльди үндүрер деп планнаан. Буддийжи аян-биле туду дыштанып олурар черни баз оон херимин кылганы чүгүле 3 хуу, ажилды шуудадыры чугула

ӨЗҮЛДЕНИҢ

ӨЗЭЭ

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ЧУРАГАЙЛЫГ БОЛГАШ ГУМАНИТАРЛЫГ МЕРГЕЖИЛДЕРНИҢ ТӨП ЧЕТКИЛЕРИ

Өөредилгениң аргаларын утка-тургузуунуң аайы-биле чаартыры болгаш сайзыраңгайжыдары:
- Технологиялары;
- Информатиканы;
- Айыыл чок болурунун эге билиглерни (ОБЖ).

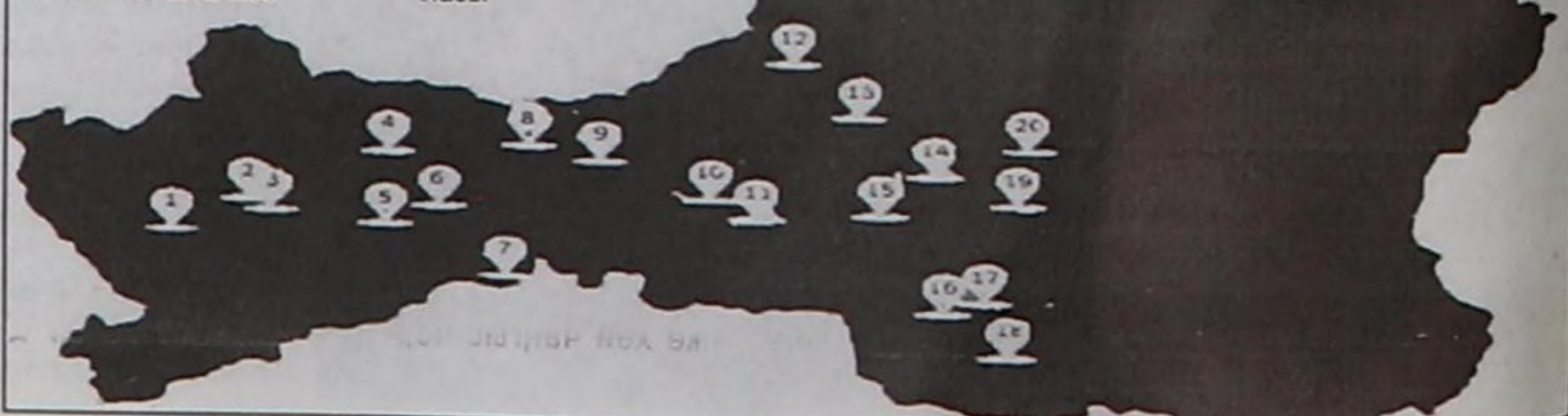
«Өзүлдениң өзээ» төптери – чуратайлыг, бойдус эртеминиң, техниктиг болгаш гуманитарлыг мергежилдерниң немелде ниити өөредилгениң программаларының эге билиглериниң чаа аргаларын школаларга кириери

Аудиторияның төлөвилели коворкинг (коллективтиг офис) принципке тургустунган, оон баазында чаңгыс болгаш бөлүк ажилчын олуттар, минилекториялар, шыдыраалаар өрээл болгаш «Мультимедиа» зоназы бар.

2024 чылга чедир
школаларның
100%-зун хаара тудар

2019 чылда
20 «Өзүлдениң
өзээ» төптени
ажыдар

1. Тээли школазы
2. Кызыл-Мажалык № 1 школазы
3. Кызыл-Мажалык № 2 школазы
4. Суг-Аксы школазы
5. Чыраа-Бажы школазы
6. Хайыракан школазы
7. Хандагайты школазы
8. Чаа-Хөл школазы
9. Арыг-Үзүү школазы
10. Ак-Тал школазы
11. Хову-Аксы школазы
12. Уюк школазы
13. Сукпак школазы
14. Целинное школазы
15. Бай-Хаак школазы
16. Чыргаланды школазы
17. Самагалдай № 2 школазы
18. Эрзин школазы
19. Бүрен-Хем школазы
20. Сарыг-Сеп № 1 школазы

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

ТР-нің Информатизация болгаш харылзаа яамызының специалисти Чингис Ондар чураттайлыг экономиканы хөгжүдөр төлөвилелди таныштырган. Тываның чурттагычонунуң чүгүл 55 хуузу интернетти ажыглап турар. Эрзин кожунуңа 2021 чылга чедир 5 школага, 6 көдээ чарыга черинге, 3 ФАП-ка дүрген ажылдаар интернетти тургузары өрдүнгөн. Ол ышкаш ачы-дуза чедирилгези (Госуслуги), (ГосВеб) сайтыларының дугайында солун тайылбырны кылган.

Шуулганның түңнелинде, Валерия Кан эрзинчилер национал төлөвилелдер дугайында кайы кире эки билип алганын, чеже төлөвилел барыл, ооң ажыы үндүлдүз чижетиг "айтырыг-хары" хевирлиг оюнну эрттиргеш, тилекчилерге "Тыва Республикада национал төлөвилелдер: тускай сорулгалыг көргүзүлгөр болгаш кол түңнелдер" деп дептержигештерни тывыскан.

Ол-ла хүн Тес-Хем кожунуңуң Самгалдай суурга шуулган уламчылаан. К. Баазаң-оол атыг Культура бажынының хуралдаар залын чаңгыс-даа хостуг олут чок кылдыр чон ээлеппен. Шуулганга тес-хемчилер шыырак белеткелин көргүскеннер, күндүткелдиг хоочуннардан эгелээш, хөй-ниитижилер, идепкейжи эр, херээжен чон чыылган. Клубтуң фойезинде Күш-ажылдың кижизиниң чылынга, театр чылынга, "Самгалдай" солунуң 20 чылдаан юбилейинге тураскааткан делгелгелер ажылдап турган. Ол ышкашында "Авамга тураскааттым" делегей

КАДЫК БАЗА ИДЕПКЕЙЛИГ УЗУН НАЗЫН

чергелиг фестивалга эрткен мөөрейниң тилекчилериниң ажылдарын база хоочуннарның "Туглуга" клубунуң ажыл-ижин чырыткан фото-чуруктарны делгээни онзагай.

Тес-Хем кожунуңуң чагырга даргазы Толбан Самдан: "Төлөвилелдерни боттандыраар чүгүл боттарывыстан хамааржыр. Бо чылын кожунда 4 улуг тудуг чоруп турар: Ак-Эрикте школа, Самгалдайда уругларга немелде 2 ясли, Шуурмакта чаа клуб тудуглары. Таарымчалыг чурттаар хүрээлел деп программа-биле чаа техниканы алдывыс. Тудугларывыс туттунмаан шаанда, суларап болбас, улаштыр ажылдаар бис" – деп чугаалаан.

Тес-Хем кожунуңа боттандыраар национал төлөвилелдер эвээш эвес. Чагырга даргазының дыңнатканы 4 улуг тудугдан аңгыда, Белдир-Арыг, Берт-Даг, Ак-Эрик, Шуурмак сумуларның ФАП-ын чаартыр, кожунуңуң девискээринге 2200,0 кв.метр чуртталга оран-саваларының тудуглары көрдүнгөн. Самгалдай суурда "Амбын-Ноян" шөлүн чаарткан, 2 школага "Өзүлдениң демдектери" төптерни ажиткан.

"Кадык камгалаң", "Өөредилге", "Экология", "Демография" төлөвилелдерни хөгжүдөр дугайында кожунуңуң идепкейжи чурттагычлары тодаргай дыңнадыларны берген.

Ылаңгыя Тес-Хемниң Херээжен-нер чөвүлелиниң удуртукчузу Белекмаа Намзырайның демографтыг байдал дугайында илеткелден дыка хөй солун чүүлдер билдинген. "Демография" деп национал төлөвилелдиң кол сорулгазы – кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга чаа шынар кириерин чедип алыр, кижилер саны хорап эвээжевезин дээш, чоннуң санын көвүдөдиринче база улустуң кырып назылаар үезин узадырынче угланган хары

угда амыдыралга боттандыраар мөөң хемчеглер болуп турар. Ук төлөвилелдиң түңнелинде: Тес-Хем кожунда чурттагычоннуң саны 8379 кижиден 8934 кижиге чедир өзе бээрин, амгы үеде өг-бүлелер 2 ажы-төлдүг болза, 4-тен эвээш эвес ажы-төлдүг болурунче сайзырадыр, назыхарның узуну амгы үеде 66 болза, 71 харга чедир чурттап, узун назылаарынче сорулганы салып турар, ниити чоннуң 55 хуузу, ол дээрге 5710-дан эвээш эвес кижиге

күш-культура болгаш спорт-биле хаара туттунган болур. Ол түңнелдерни чедип алырынга ажы-төлдүг өг-бүлелерге "Уруглар төрүттүнерге, өг-бүлелерге саң-хөө деткимче", "Яслилер тургузары", "Улуг салгал" деп программалар-биле ажылдаар. Ол дээрге шутту чогумчалыг, кадык амыдырал база идепкейлиг узун назын дээш ажылдап турар төлөвилел-дир.

Самгалдай суурнуң хүндүлүг чурттагычы, культураның хоочуну Алдын-кыс Даңгыт: "Бо шуулгандан дыка хөй эки чүүлдерни билип алдым. Ылаңгыя школылар, эмнелгелер тудуглары көвүдээри өөрүнчүг-дүр. Ие-чаштарже күрүне улуг кичээнге салып турары эки-дир. Шаанда херээжен кижиге уруун божааш, 56-ла хонгаш, ажылдай бээр турган. Ам магалыг-дыр, 3 харга чедир уруун азырап олурар азы ясли бөлүктөр ажыдып эгелээни өг-бүлөгө улуг деткимче. Көдээ черлерде культура одагаларында капитал септелгелерни чорудуп, чаа дериг-херексел-биле хандырып эгелээни. Пенсия назыны чоокшулаан кижилерни халас өөредир деп чүүлү база сонургадым".

Бо эрткен хуралдарга Эрзин, Тес-Хем кожуннарның чурттагычонну 2024 чылга чедир национал төлөвилелдерниң сорулгаларының, ажыл-чорудулгазының дугайында дыка хөй ажыктыг чүүлдерни билип алган. Бо ажыл улаштыр Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Төре-Хөл, Бай-Тайга кожуннарга уламчылаар.

Алдынай АРАКЧАА.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТАР-НЫҢ ССРЭ-ГЕ КАТТЫШКАНЫ – 75 ЧЫЛ

АЛДЫН БЕ, ЧЕС БЕ?

Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 2019 чылдың октябрь 11-де 75 чыл боор. 1944 чылдың август айның 17-ниң күнүнде ТАР-ның Биче Хуралы ССРЭ-ниң составынче Тыва Арат Республиканың эки тура-биле кирериниң дугайында декларацияны хүлээп алган. 1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму ТАР-ның Биче Хуралының дилээн ханды-рып, ТАР-ны РСФСР-ниң Тыва автономнуг область чергелиг кылдыр ССРЭ-ниң составына күлээп алган.

Бо болуушкунга хамаарыш-тыр амгы үеде кижилерниң үзел-бодалдары аңгы-аңгы апарган. Намдыктары ТАР ССРЭ-ге эки тура-биле каттышкан, өскелери үш-биле каттыштырган деп санап турар. Бо темага хамаарыштыр массалыг информация чепсектеринде болгаш интернетте удур-дедир уткалар-тыг медээлер база дыка хөй. Оларның аразында чөптүг деп санап болур медээлер база бар. Кижээлээрге, ТАР-ны ССРЭ-ге каттыштырарда, Тываның чурттагычонунуң референдумун эрттирбээни. Тыва чоннуң салым-чолун үзе шиитпирлээр чуула ниитилел-политиктиг айты-рыгы күрүнениң дээди органы ТАР-ның Биче Хуралына эвес, чоннуң бүгүде шуулганынга күлээп алыр ужурлуг турган болбайн аан.

Совет Эвилелиниң дээди

өөредилге черлеринге өөренип тургаш, ол күрүнениң тускай органнары-биле харылзаалыг апарып, өөредилгени дооскаш, Тывага келгеш, совет чөвүлөкчилерниң дузазы-биле республиканың үстүкү удуртур органнарынче делшип, Тыва Арат Республика хамаарышпас күрүне болуп сайзыраарының талакчыларын репрессияга таварыштырып, политиктиг арыг-лаашкынны кылган кижилер ТАР-ны ССРЭ-ге каттыштырганынга улуг рольду ойнаан дээр чүүл хөй-ниитиде бар. Мындыг бодалга чүүлдүзүнгөн кижилер ону ТАР-ның Чазааның баштайгы даргазы ноян Моңгуш Буян-Бадырды, Биче Хурал даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол, ТАР-ның прокурору Пиринилей Кара-Сал, ТАР-ның революстуг шериниң командири Күжүгет Серен, Тыва банкының даргазы Оюн Танчай оларның репрессияга таварышканы-биле харылзаштырып турарлар. Бир эвес репрессияларның эгелээн болгаш чоруп турган үезин алыр болза, ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлериниң доозукчуларының ТАР-ның удуртур органнарынга ажылдай берген чылдары-биле дүгжүп турар.

ТАР-ны ССРЭ-ге каттыштырганы дээш, Салчак Тока совет чазактан хөй шаңнал-макталды алган деп санап турар кижилер база бар. Салчак Калбак-Хөрекович Тока ылап-ла хөй орден-хавыяалыг удуртукчу чораан – Социалист Күш-

ажылдың Маадыры аттың, 7 Ленин ордениниң эдилекчизи. "ССРЭ-ниң Айыыл чок чоруунуң органнарының хүндүлүг ажылдакчызы" атты база Салчак Токага тывыскан.

Тываның амгы үеде чурттагычларының чамдыктары ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканы Тывага эки ачы-дузалыг болган деп санап турар. А өскелери, бир эвес Тыва Арат Республика аңгы күрүне хевээр арткан болза, делегейниң хөй чурттары-биле экономиктиг харылзааларлыг болгаш, делгем хөгжүлделиг күрүне апаар ийик деп санап, Моолдуң амгы үеде делегейде туружу-биле ону тайылбырлаар сагыштыгар.

Тываның ССРЭ-ге каттышканына кижилерниң хамаарылгазы кандыг-даа болза, Тыва автономнуг область, Тыва АССР үезинде республика улуг социал-экономиктиг хөгжүлделиг болган – тыва чон "көрбээн чүвезин көргөн, көдүрбээн хө-нүн көдүргөн".

ССРЭ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге чүс-чүс тыва оолдар, уруглар эртем-билигини чедип ап, төрөөн чуртунче дээди болгаш ортумак эртемниг эмчилер, башкылар, инженерлер дээш өске-даа бедик мергежилдиг специалистер болуп чанып кээп турганнар.

Тывага баштай мал болгаш чераажыл-агый эштежилгелерин, ооң соонда колхозтарны тургузуп эгелээрге, көшкүн тыва араттар сууржуң амыдыралче шил-

чээн. Бо болуушкун тыва чонга социал-экономиктиг болгаш культурулг сайзыралдың дараазында чаа чадазынче көдүрлүр арганы берген. Эмнелгелер, школылар, клубтар ажыттыган. Тыва улустуң аас чогаалының үнденинче уран чүүл, театр, литература хөгжээн, тыва балет, тыва театр тургустунган. Тыва культура бүгү делегейге билдингир апарган. Улустарның уран чүүлүнүң Москвага эрткен шуулганынга Сат Манчакый сыгырткаш, тыва улустуң хөөмөй-сыгыдын бүгү делегейге алдаржыткан. Владимир Оксал-оолдуң цирк бөлүү оран-делегейни кезип, тыва улустуң уран чүүлүн хөй-хөй чурттарга бараалгаткан.

Мал ажыл-агыйы кайы-даа шагда тыва улустуң амыдырал-чуртталгазының үнденини чораан. Совет Тыва үезинде мал ажыл-агыйының сайзыралы кандыг болганынга хамаарыштыр маргыштыг бодалдар бар-даа болза, Тыва автономнуг область, Тыва АССР үезинде республикага мал ажылы шынар талазы-биле дыка хөгжээн. Малдың уксаазын экижидип, ооң продуктулуун көвүдеткен, мал чеминиң баазызы быжыккан, зоо-ветеринарлыг албан черлерин тургускан. Бо бүгүнүң ачызында мал-маганның аарыыры эвээжээн, халдавырлыг аарыглардан малдың камгалагы экижээн, чуттан хораары барык соксаан. Малдың эдидин, сүдүн зыт болгаш суг комбинаттарына болбаазырадып турар апарган.

Тыва автономнуг область, Тыва АССР үезинде Тывага чераажыл-агыйы дыка сайзыраан. Тараа болгаш суген шөлдеринге

суггарылга системаларын тудуп, бедик дүжүттү ажаап ап турган. Тараа аймаа тарып өстүрер шөлдерниң хемчээли улгаткан. Ону дараазында сан-чурагайлардан көрүп болур. 1945 чылда Тывага тараа шөлү 61 муң га турган болза, 1965 чылда 362 муң га четкен.

Тываның бойдустан чайгаар бүткен байлаа ыяшты кезип, ону тудуг материалдары кылдыр болбаазырадып, хоорай, суурларны туткан.

Үүрмөк үлетпүр бүдүрүлгелиг Тывага "Кызыл-Хавак", "Ээрбек" хөмүр-даш шахталары туттунган, олар хагдынган соонда, "Каа-Хем", "Чадаана" хөмүр-даш уургайлары ажыттыган. Тываның казымал байлаан шинчилээш, Ак-Довуракка "Тываас-бест", Хову-Аксинга "Тывако-баль" комбинаттарны туткан.

ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканын кижилерниң эки азы багай деп санай бээри кижиге бүрүзүнүң салым-чолунга бо болуушкунуң кандыг салдарлыг болганын-дан хамааржыр. Ада-иези, хадүмэзи политиктиг репрессияга таварышкаш, совет Тыва үезинде бактың багын көрүп чорааннар совет эрге-чагырга-ны бактаары чугаажок. Совет үеде амыдырал-чуртталгазы, салым-чолу аайлашкан кижилер эки дээр болбайн канчаар. Ынчангаш 1944 чылдың октябрь 11-де болган болуушкун чамдык улуска чes холумактыг, бир өске кижилерге алдын чайырлыг.

Ындыг-даа болза амгы Тываның быжыг таваан Тыва автономнуг область, Тыва АССР үезинде тургускан.

"Шынның" ниитилел-политика килдизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республикага 2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планныг үезинде Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелиниң дугайында

2019 чылдың сентябрь 19-та № 462 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Бюджет кодекзиниң 11 чүүлүнде айтылганы-биле, 2010 чылдың ноябрь 29-та №326-ФЗ "Россия Федерациязында Ыяап-ла медицина камгаладылганының дугайында" Федералдыг хоойлуга болгаш 2010 чылдың ноябрь 2-де №39 ВХ-1 "Тыва Республикада бюджет чорудулганының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга үндезилеп, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «2019 чылда болгаш 2020 база 2021

чылдарның планныг үезинде Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелиниң чүүл-дүг деп көргөш, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламенти) сайгарып көөр кылдыр киирер.

2. Ук хоойлуну Тыва Республиканың

Дээди Хуралы (парламенти) сайгарып көөрүп турда, Тыва Республиканың Чазаның албан езузу-биле төлээзи кылдыр Тыва Республиканың Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр

фондузунуң директору В.Х. Анай-оолду томуйлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазак киирген Төлөвилел

«Тыва Республиканың хоойлузу Тыва Республикага 2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планныг үезинде Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

1 чүүл

2018 чылдың декабрь 17-де № 447-ЗРТ «Тыва Республиканың Тыва Республикага 2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планныг үезинде Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң дугайында» (Эрге-хоойлу медээлериниң албан езузунуң интернет-порталы, 2018 чылдың декабрь 18, №1700201812180001; 2019 чылдың ап-

рель 30, № 1700201905080001) дараа-зында өскерилгелерни киирер:

1-ги чүүлде:

а) 1-ги пунктуда «6545623,4» деп саннарны «6704105,0» деп саннар-биле солугуур;

б) 2-ги пунктуда «6545623,4» деп саннарны «6704105,0» деп саннар-биле солугуур;

2) 3-кү капсырылганы дараазында эдилге-биле бижиир:

«2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планныг үезинде Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 3-кү капсырылганы

2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планныг үезинде Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң орулгаларының структурасы

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкениниң кодтары	Орулганың ады	Түнү (мун рубль-биле)		
		2018 чыл	2019 чыл	2020 чыл
395 2 02 55093 09 0000 150	Россия Федерациязының субъектилериниң девискээрлеринде турар Ыяап-ла медицина камгаладылганының организацияларын саң-хөө-биле хандырып турар албан езузунуң медицина камгаладылганының девискээр фондуларынга бюджеттен субсидиялар тускайлап бээрин	6545623,4	6970756,8	7428907,8
395 2 19 50930 09 0000 150	Россия Федерациязының субъектилериниң девискээрлеринде турар Ыяап-ла медицина камгаладылганының организацияларын саң-хөө-биле хандырып сорулга-биле эрткен чылдарда тускайлап берип турган субсидия акша-хөреңгилериниң артып калган чарыттынмаан кезиин албан езузунуң эмчи камгаладылганының девискээр фондуларын-дан Ыяап-ла медицина камгаладылганының федералдыг фондузунче дедир эгидери	158481,6		
	Шупту орулгалар	6704105,0	6970756,8	7428907,8

2) 4-кү капсырылганы дараазында утка-биле бижиир:

«2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планнаттынган үе-чадазында Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 4-кү капсырылганы

2019 чылда Тыва Республиканың Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджет акша-хөреңгизиниң чарыгдалдарны квалификация аайынче бөлүктөргө, кезектерге, тускай сорулгалыг статьяларга ХУВААЛДАЗЫ

Ады	Мин	Рз	ПР	ЦСР	ВР	Түнү, мун рубль-биле		
						2019 чыл	2020 чыл	2021 чыл
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Тыва Республиканың Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузу	395					6545623,4	6970756,8	7428907,8
Ниити күрүнө айтырыглары	395	01	00			69 113,2	69 113,2	69 113,2
Өске-даа ниити күрүнө айтырыглары	395	01	13			69 113,2	69 113,2	69 113,2
Россия Федерациязының күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларының удуртуп-баштаар органнарының ажил-чорудулганының программадан дашкаар угла-нышкыннары	395	01	13	73 0 00		69 113,2	69 113,2	69 113,2
Россия Федерациязының күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларының аппарат ажил-чорудулганының күүселдези	395	01	13	73 2 00		69 113,2	69 113,2	69 113,2
Күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларының аппарат функцияларын күүселдезинге хамаарыштыр күрүнө албан черлериниң ажил-чорудулганын ханды-рарына чарыгдалдар	395	01	13	7320050930		69 113,2	69 113,2	69 113,2
Күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларының уштап-баштаар органнарының, күрүнениң (муниципалитеттер) органнарының, казна албан черлериниң ажил-чорудулганын күүседип турар ажилдакчыларга шалың төлөвиринге чарыгдалдар	395	01	13	7320050930	100	41 814,7	41 814,7	41 814,7
Күрүнениң (муниципалитеттерниң) хереглелдеринге бараан садары, оларның ачы-дузазын алыры болгаш төлөвирлиг ажилдарны кылдырары	395	01	13	7320050930	200	27 245,8	27 245,8	27 245,8
Өске хевирниң бюджет акшаландырышышкыннары	395	01	13	7320050930	800	52,7	52,7	52,7
Кадык камгалалы	395	09	00			6634991,8	6901643,6	7359794,6
Кадык камгалалының талазы-биле өске-даа айтырыглар	395	09	09			6634991,8	6901643,6	7359794,6

Социал политика талазы-биле күрүне функцияларының боттанышкыны	395	09	09	73 1 00		6634991,8	6901643,6	7359794,6
Ыяап-ла медицина камгаладылганының Федералдыг фондузунуң бюджетинден трансфертёзугаар Россия Федерациязының субъектилерининг девискээрлеринде албан ёзунуң эмчи камгаладылганының фондуларын акшаландыраары	395	09	09	7310050930		6634991,8	6901643,6	7359794,6
Чурттакчы чонга социал хандырылга болгаш өске-даа төлевирлер	395	09	09	7310050930		6634991,8	6901643,6	7359794,6
Хөй-ниитининг нормативтиг социал төлевирлеринден аңгыда, хамаатыларга социал төлевирлер	395	09	09	7310050930		6409057,4		
Ыяап-ла медицина камгаладылганының Федералдыг фондузундан субвенция шаларының күсели-биле албан ёзунуң эмчи камгаладылганын организаастаарын акшаландыраары	395	09	09	7310050930		6341529,0		
Чурттакчы чонга социал төлевирлер болгаш өске-даа төлевирлер	395	09	09	7310050930	323	6341529,0		
Эмчи ажилдакчыларының билиин бедидер программага дүүштүр оларга негизде мергежил чедип алыр арганы берип турар хемчеглерни, ол ышкыш медицина аргы-херекселдерин септедип кылдыраарын болгаш садып алырын албан ёзунуң эмчи камгаладылганының девискээр фондузунуң артыкшылдыг акша-хөреңгизининг сели-биле чорудар	395	09	09	7310050931		29017,0		
Хөй-ниитининг нормативтиг социал төлевирлеринден аңгыда, хамаатыларга социал төлевирлер	395	09	09	7310050931	323	29017,0		
Россия Федерациязының субъектилерининг девискээринге Ыяап-ла медицина камгаладылганын организаастаарына (медицина организацияларында эмчилерининг алгаш ортумак эртемниг медицина ажилдакчыларының күш-ажыл төлевирининг аргыдалдарын кады акшаландыраары) саң-хөө хандырылганы	395	09	09	7310050932		38 511,4		
Чурттакчы чонга социал төлевирлер болгаш өске-даа төлевирлер	395	09	09	7310050932	323	38 511,4		
Бюджеттер аразының трансферттери	395	09	09	7310050930		225934,4		
Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондуларының бюджеттерининг бюджеттер аразының трансферттери	395	09	09	7310050930	580	225934,4		
Шупту чарыгдалдар						6704105,0	6970956,8	7428907,8

3) 5-ки капсырылганы дараазында утка-биле бижиир:

«2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планныг үезинде Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетининг дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 5-ки капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетинче 2019 чылда болгаш 2020 база 2021 чылдарның планныг үезинде бюджеттер аразының трансферт-биле келген акшаландырышкынының ХУВААЛДАЗЫ

Бюджеттер аразының трансферттерининг ады	Түңү, муң рубль-биле		
	2019 чыл	2020 чыл	2021 чыл
Бюджеттер аразының трансферттери, шупту	6704105,0	6970956,8	7428907,8
ооң иштинде:			
Россия Федерациязының субъектилерининг девискээрлеринде турар Ыяап-ла медицина камгаладылганын организаастаарын хандыраары-биле Ыяап-ла медицина камгаладылганының Федералдыг фондузундан ап турар акша хөреңгизи	6704105,0	6970956,8	7428907,8

Чүүл 2

1. Бо хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш күш кирер.
2. Ук доктаалдың эрге-хоойлуугу хамаарылгалары 2019 чылдың январь 1-ден

эгелээш, нептереп тараар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың тус черниң агаар шугумнарына 2019 чылда агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырылганының чиигелделиг тарифтерин бадылаарының дугайында

2019 чылдың сентябрь 13, №445 Кызыл хоорай

«Тыва Республикага өрте-үне (та-ва) политиказының үндезиннерининг айында» Тыва Республиканың ааның 2005 чылдың декабрь 14-те ан №1392 доктаалына дүүштүр, республиканың тус черниң агаар шугумнарына агаар транспорту-биле пассажирлерниң аргыштырылганын таамаал хандыраар сорулгалар-биле а Республиканың Чазааның док-дыры болза:

1. Тыва Республиканың тус черниң агаар шугумнарына 2019 чылда агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырылганының коштунган чиигел-лиг тарифтерин бадылаар.
2. Тус черниң агаар шугумнарына таадып каан чиигелделиг тарифтер-е аргыжар эргелиг улус:
- а) Тыва Республиканың Тожу, Мөңгүн-га болгаш Тере-Хөл кожууннарында

доктаамал чурттап турар болгаш док-таамал кири бижидилгелиг хамаатылар, олышкыш доктаамал кири бижидилгелиг тургаш, ооң мурнунда аңаа чурттап чораан улус:

- а) профессионал өөредилге органи-зацияларында болгаш дээди эртемниң өөредилге организацияларында өөре-нип турар улус;
- б) шериг албаны эрттирип турар шериг-лер, халажылгаже үнген улус;
- в) хоругдал черлеринден хосталып келген улус;

б) Тыва Республикада доктаамал кири бижидилгелиг хамаатылар, Тыва Республиканың санаторийлеринге (кур-орттарына) эмнедир путёвклар бол-гаш курсовклар-биле чоруп турар улус. Өске арткан пассажирлерге тус черниң агаар шугумнары-биле авиа-аргыштырылга дээш төлевирни Тыва

Республиканың Орук-транспорт компле-кзининг яамызы-биле дугурушкан экономиктиг хостуг тарифтери ёзугаар бээр.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2018 чылдың август 10-да үнген №408 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың девискээринге пас-сажирлер аргыштырылганын чорудуп тургаш, күрүнениң таарыштырган тарифтерининг түңнелинде чедир кирип албаан орулгаларының орун агаар транспорт организацияларын-га төлөп, тургузуп бээри-биле Тыва Республиканың республика бюдже-динден субсидиялар бээрининг Чуру-мунга дүүштүр, Тыва Республиканың тус черниң агаар шугумнарына агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырылганының талазы-биле таарыштырган тарифтер ёзугаар Ан-2 самолёттарга ужал бир шактың өрте-үнези — 70782 рубль, Ми-8Т, Ми-8АМТ вертолёттарга 167737, 3 рубль хемчээлди болурун өөренип көргөш, авиарейстерни кылып чорудуп турган үезинде, карылгаларның орун төлөп тургузар саң-хөө хөреңгини Тыва Республиканың Саң-хөө яамы-

зы Тыва Республиканың республика бюджетинден баш бурунгаар аңгылап үндүрерин көөр.

4. Күжүн чидирген деп санаар:

«Тыва Республиканың тус черниң агаар шугумнарына 2017 чылда агаар транспорту-биле пассажирлер аргыш-тырылганының чиигелделиг тарифте-рин бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2017 чылдың январь 18-те үнген №5 доктаалын;

«Тыва Республиканың Чазааның 2017 чылдың январь 18-те үнген №5 доктаалына өскерилгелер кириерининг дугайында» Тыва Республиканың Чазаа-нын 2018 чылдың май 11-де үнген №238 доктаалын.

5. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлерининг албан ёзузунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» инфор-мация-телекоммуникация четкизинде албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

6. Ук доктаал ону албан ёзузу-биле чарлаан хүнүнден эгелээш, 10 хонук эртерге, күш кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Сентябрь 27 – КИЖИЗИДИКЧИ БАШКЫЛАР ХҮНҮ

БАШКЫ ДЭЭРГЕ АЖЫ-ТӨЛДҮН АВАЗЫ-ДЫР

Өске кижиниң ажы-төлүн уруглар албан черинге өөредип, кижизидери белең эвес харысалгалыг ажыл-иш. Хүннүң-не даң бажында, ажилдап чоруур мурнунда, ада-иелер уругларын кижизидикчи башкыга бүзүрөп, хүлээди бээрлер. Ынчангаш өзулуг бургандан чаяаттыг мергежил деп чон аразында чугаалажы бээр база чөптүг.

Ындыг башкыларның бирээзинге Кызылдың дугаары 21 уруглар садында бирги категорияның кижизидикчи башкызы Галина Александровна Оюн хамааржыр. Ол 1997 чылда Тываның күрүне университетинин филология

харыылады: «Бир-ле дугаарында башкы кижизидикчи уругларның авазы ышкыш иези болур. Мээң уруум эвес, өске кижиниң төлү-дүр деп кыдыра бодам чок, бодунуң ажы-төлүңгө дег, бир дөмей ынакшыл чокта ажыл шуудаваз деп бодаар мен.

Ылаңгыя уруглар садында чаш кижизидикчи бүрүзүнүң аажы-чаңы аңгы-аңгы болгай. Ынчангаш оларның-биле чугаалажыр тускай чогаадыкчы аргаларны дилеп, тып алыр ужурулуг. Бир чамдыкта көгүдүп, чассыдып, өске таварылгада шыңгыы болуп, чүгүл педагог эвес психолог кижиниң ажылын шуптузун беш салаа дег билген турар болза эки. Маңаа чалгаараар азы күзели чок кижизидикчи эки түңнелдиг ажилдап шыдаваз. Чаш ажы-төлдү чүгүл карактаар эвес бүгү талазы-биле сайыраңгай кылдыр өөредир, уругнун салым-чаянын эскерип, кижилер аразында канчаар алдынарын, бети дие чөмненирин, кеттинерин, оларның айыыл чок чоруун хайгаараар дээш айтырылгалар-ла хей. Чыл келген тутум, кижизидикчи ажылында дуржулга кирип, мергежил-ле олурар боор чүве-дир. Уругларны чүгүл мен өөредип турар мен дээр болза, шын эвес, уруглар база мени өөредип турар.

Уруглар садында чүгүл уруглар-биле эвес, оларның ада-иези-биле база кады ажилдажылга эргежок чугула. Ясли-садтың удуртукчузы, башкылар, ада-иелер, уруглар шупту кады деңге ажилдаваз болза, болдунмас. Ажилдаар күзелиң-не бар болза, ада-ие, удуртукча-биле чаңгыс аай харылзааны тутуп шыдаптар сен. Ооң соонда олар база кижини деткип эгелээр боор чүве-дир.

Дооскан эртемим кижизидикчи башкы эвес-даа болза, амыдыралым аайы-биле уруглар садында ажилдай бергеш, сагыш-сеткилимден бердинген, ынак ажылым болу берген. Ам эскээр ажилдап чоруур күзелим-даа чок. Ажы-төлдү школага белеткеп, эки чүүлдерге өөредир,

оларның өөрүшкүлүг карактарын, арын-шырайын хүннүң-не көрүп, оларның-биле чугаалажып, ойнадып-хөггедир, меңээ эң улуг шаңнал ол деп бодаар мен».

УРУГЛАРНЫҢ ХУУЛГААЗЫН

ИЛБИЧИЗИ

Бичиизинден-не башкы болур, бичи уруглар-биле ажилдаар мен деп ыяк шиитпирлеп алган күзелин чедип ап, ажилдаанындан бээр 20 чыл чокшуп олурар Чечек Дуран-ооловна Донгакты номчукчуларга база таныш-тырыксадым. Ол 2002 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскаш, найысылал Кызылдың дугаары 20 уруглар садында кижизидикчи башкылап ажилдай берген. 2014 чылда педагог-психолог дээди эртемни база чедип алгаш, бүгү талазы-биле чөмсөлөнип, хей шаңнал-макталдарга төлөтүп болуп, ажилдап чоруур башкы. 1 оол, 2 кыстың ынак авазы. Ажылын, бичи уруглар дугайын чугаалай бергенде, арын-шырайынга хүлүмзүрүг ала-чайгаар чайнай бээр кижизидикчи. Кезээде бир чүвени чогаадып кылган турар, айтырарга, «Уруглар садында уругларымга херек» деп харылап каар.

— Кижизидикчи башкы кижизидикчи чаш уругларга хуулгаазын илбичи-биле дөмей, оларны билдинмес делегей-биле таныштырып өөредир. Ада-ие бодунуң эң-не эргим, ынак төлүн уруглар садында эккелгеш, биске хүлээди, авазы дег ху-магалап, кижизидеринге идегеп, бүзүрээр болгай. Башкы кижиниң мергежили дыка нарын: ол бир-ле дугаарында уругларга ынак болгаш эриг баарлыг чүректиг ава болур ужурулуг. Бодум бо ажилдап келгеш, хүн бүрүдө уругларның тыын-гыр, сагынгырын магадап ханмас мен. Бир-ле чүвени сонугураан: «Чүгү ындыг болган, башкы? Чүү чүвөл, башкы?» дээш-ле «чүгөйлериниң» сонугураар айтырылгалары черле төнмөс. Хенертен манавааның айтырыгны салыптарга, ону харылаарында база кезээде белең болур ужурулуг сен. Чүгү өөредиглиг

эвес, анаа амыдырал-чуртталгадан-даа айтырылгаларны уруглар сала бээр. Бир талазында психолог эртем база чедип алганым меңээ ажыктыг болган.

Башкы кижизидикчи кезээде билиин бедидип, үениң агымындан чыда кагбайн бурун-гаарлап чоруур. Кандыг-даа уруглар турар, оларның-биле чугаалажып, эвин тып, сонугурадып, кичээңгейин хаара тутарында немелде билиг черле чугула болур. Бичи уругларның чаңгыс черге олурары берге, ынчангаш оларның-биле

факультетин дооскаш, амыдыралының аайы-биле чээрби ажыг чылдар иштинде кижизидикчи башкылап ажилдап чоруур. Чаңгыс уруу 1-ги классче кирип турда, өөнүң ээзи чок апаарга, уруун чааскаан өстүрүп, дээди эртем-билигге чедирип алган, амгы үеде 2 харлыг уйнуунуң ынак кырган авазы болган.

Эртенн-не ийи кырган-авашкы уруглар садынче кады басып үнүттерлер. Бичи уруг четкен аныак, чараш, шевергин иени танывас, билбес улус болза, кырган-авазы эвес, а авазы деп бодаар боор. Галина Александровнадан кижизидикчи башкы кижизидикчи шынарлыг болурун дугайында айтырарымга, мынчаар

кады кезээде шимчээшкенде, оларның-биле кады чүгүрүп хүнээр болгаш уруглар садында башкыларның аныаксыг чоруу ол деп бодаар мен. Шилип алган мергежилге чоргаарланып, ажылымың үрө-түңнелин көрүп, ада-иелерниң биске кижизидикчи башкыларга четтиргенин илереткен сөстөринге өөрүп, уругларны өөретишаан, бодум база олардан өөренип чоруур мен» — деп, Чечек Донгак улуг чоргаарал-биле чугаалады.

Кижиниң ясли-садка башкызы ийги авазы-биле дөмей, улгадып өзүп келгиге чедир сактып чоруур боор чүве. Амыдырал-чуртталгаже эге-базымнарын уруглар садында канчаар углап-баштап, өөредип каарындан чаш уругнун салым-чолу хамааржыр.

Аржана ЧАМЗЫРЫН.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ
тырттырган чуруктары.

Өзүлдениң демдектери

ӨӨРЕДИЛГЕДЕ ЧААРТЫЛГА

Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем талазы-биле национал төлөвилелдерниң база «Амгы үениң школазы» деп регионалдыг төлөвилелдин шугуму-биле Тыва Республиканың 20 школазы бүрүнү-биле дериттинген. Ол ышкыш чаа өөредилге чылында «Өзүлдениң демдектери» деп төптөрдө уругларны чурагайлыг билиглер болгаш гуманитарлыг класстарны ажыдып, орус дыл, литература база даштыкы дылдар угланышкыны-биле өөредип эгелей берген.

Сентябрь 24-те Кызыл кожуунун Сукпак суурда нити билигнин ортумак школазынга «Өзүлдениң демдээ» төптү байырлыг байдалга ажиткан. Бо хемчеге Тываның Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Татьяна Санчаа чаа өөредилге чылында школачыларга байыр чедирип, чаа-чаа төлөвилелдерни чогаадырын болгаш чедишкенин өөренирин күзээр.

2022 чылга чедир 107 школань «Өөредилге» национал төлөвилелиниң шугуму-биле бүрүн дерири, ооң-биле чергелештир республиканың школаларында «Өзүлдениң демдектери» төптөрн немей тургузары өөредилге болгаш эртем яамызының кол сорулгалары болур деп, сайыт Татьяна Санчаа база дыңнаткан.

Сукпак школазында ийи классты чаа херексел-биле дерзэн. «3Д» принтер, квадрокоптер, ноутбуктар, маркер-биле бижиттеринер самбыра, роботтар чыыр болгаш шыдыраа кичээлинге ажылгаар дериг-херекселдер-биле четчелеттинген. Оон аңгыда «Технология», «Информатика», «ОБЖ» эртемнерниң угланышкыны-биле 5-11 класстарны өөредип эгелзэн. «2019-2020 өөредилге чылында 1100 өөреникчи, 100 ажыг башкы мергежилдиглер бар, бистиң школада мындыг төптү тургусканын кончуг эки деп санаар мен, уругларның сонугурагы база улуг боол турар» — деп, Сукпак школазының өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Урана Каң-оол чугаалады.

«Өзүлдениң демдээ» төптүн бо школада удуртукчузу

аныак башкы Вячеслав Олегович, а ОБЖ башкызы Белек Чамьян ооң дузалакчызы. Кайызы-даа чоокта чаа ажилдап келген аныак башкылар. Белек Анатольевич Хакасияда Н.Ф. Катанов аттыг университетти 2018 чылда дооскаш, күш-ажылчы базымнарын Сукпак школазынга эгелзэн. Школачыларга шыдыраа ойнаар, роботтар чыыр кичээлдерге чаа аргаларны чогаадып, сагынгы-тыынгыр ажилдап, уругларны өөредип турар. 7-ги класстың өөреникчизи Байыр Аюев роботтарны канчаар чыып, тургузарын билер, бажыңында база кылып турарын чугаалады. Өске-даа оолдар, уруглар төптө улуг сонугурагы-биле өөренип эгелзэн.

«Өзүлдениң демдээ» төпке ажилдаар башкылар Москва, Иркутск хоорайларга башкылаашкын ажылының чаа, амгы үениң аргаларын шынгадып алган.

Ол-ла хүн Өвүр кожуунда Хандагайты школазынга база «Өзүлдениң демдээ» төптү ажиткан. «Өөредилге» төлөвилели-биле республикада 20 школань санынче Хандагайты школазы база кирген болгаш чаа өөредилге чылында уругларны өөредип эгелей берген. Байырлыг хемчеге Өвүр кожуунун башкы Андрей Ооржак, школа директору Байлак Карбы болгаш өске-даа удуртукчулар байыр чедирип, школачыларга чедишкенин күзээр. Бо төпке ажилдаары-биле алды башкыны өөредип, белеткээр. «Өзүлдениң демдээ» төптүн удуртукчузу ОБЖ башкызы Шораан Донгак.

Өвүр кожуунда школачылар база чурагайлыг техника дузазы-биле чаа-чаа ажыдышкыннарын чогаадып өөренир, технология, информатика, ОБЖ эртемнеринге кичээлден дашкаар ханы билиглерни чедип алыр сорулгалыг. Чижээ, технология кичээлинде оолдар, уруглар деп аңгылаашкын турбас, шупту кады өөренир. Оолдар ине, чүсүк туткаш, даараныр, а кыстарга маска,

кадаг-биле ажилдап билирин өөредир. Оон ыңай бола школада «дрон» дээр ышкыш бедик черден видео тырттырар херекселди школачылар боттары чогаадып болурун, өөредип турары база солун.

Өөредилге программаларында мындыг чаа аргаларны киригенин башкыларга-даа, өөреникчилерге-даа ажыктыг өөрүнчүг болуру чугаажок.

Ася ТҮЛҮШ.

Кырган-ачам дугайында сактыышкын

ЭР КИЖИ ШЫДЫРААЛАП,
ХҮРЕЖИП БИЛИР УЖУРЛУГ

андыг-даа чон бодунуң салым-инныг оолдарыңа, кыстарыңа ыгаар чок чоргаарларың. Ай-төрөл бөлүк кижилерниң, өг-өннүң аразында сактып чоруур үндүткелдиг ынак кижизи база ыр. Ындыгларның бирээзинге кырган-ачам Владимир Хертекович Сүге-Маадырны хамаарышты болур. Ооң улуг уруу Надежда димировнаның улуг оглу бир ар уйнуу мен болур мен.

Кырган-ачам бистиң аравыска чор болза, 2019 чылда 75 харлаар ан. Ооң кончуг эрте «адының бажы

хөгжүлдезинге үлүг-хуузуң кирип, чону дээш дүн-хүн дивейн, ажилдап чораан-ын эш-өөрү билер, ону сактып чоруур.

Ол Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ажыктыг, депшилгелиг эгелээшкннерниң таваан салып, эгезин тургусчуп чораан. Оларның чүгле эвээш кезин безин бижириге, кандыг кижиз чорааны билдинип кээр. Владимир Сүге-Маадыр Тыва Республиканың Дээди Советиниң депутатына соңгуттуруп, ооң күрүнө тургузуунуң талазы-биле комитетин удуртуп, Тываның бирги Конституция-зын ажилдап кылырынга идепкейли-биле киришкен. Оон аңгыда Тываның Сүлде демдээн тургусчуп, ооң дугайында улуг тайылбыр ажылын кылып чораан.

1993 чылда Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзи болуп, Москва хоорайга ажилдаан. Ол үеде Тываны Соңгу Чүккө деңнээр дугайында айтырыг чедип алдырган. Ол дээрге бистиң эрткен төөгүвүске онзагай болушкун. Ооң түңнелинде ол үеде тыва чоннуң акша-шалыңы өзүп, амыдыралы эки талазынче хөгжээн димизе, частырыг болбас. Владимир Сүге-Маадыр Россия Федерациязының Соңгу чүк талазы-биле күрүнө комитетиниң Тывада салбырының бирги удуртукчузунга ажилдап, Тываның девискээрлериниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге улуг деткимчени көргүскен. 1999 чылда ол Россия Федерациязының «Бирги класстың сүмелекчизи» деп бедик хүндүлүг атка төлөтүг болган.

Владимир Хертекович республиканың хостуг хүреш федерациязын тургускан. Ооң бирги удуртукчузунга ажилдап чорааш, Россия деңнелдиг, оон соонда делегей чергелиг хостуг хүреш спортунче тыва мөгелерниң оруун ажыткан. Кырган-ачам Россия деңнелдиг хостуг хүреш маргылдаазына Тывадан киржи келген мөгелерни Москваның аэропортуңдан, демир-орук вокзалыңдан боду уткуп алгаш, бажыңың чалап, чаглаткандырып, аяк-шайын сөңнеп, хүндүлөп чораан. Болгарияга хостуг хүрешке хоочуннар аразына делегей чемпионатына кырган-ачамның удуртукчузы-биле В.С. Биче-оол, С.Ы. Ооржак, В.С. Монгуш, В.П. Күжүгет оларның киржи чораанын дыка эки сактыр мен. Хостуг хүрештиң мөгелери делегей чергелиг чедишкннерлиг, АКШ-тың Атланта хоорайга болган Олимпиадага киржи, бир дугаар бистиң республикага Россияның хостуг хүрешке чемпионаты эрттирген соонда, тыва мөгелер делегейге билдингир ат-сурагылар апарган.

Ол кончуг чончу, хөй-ниитижиз кижиз. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң тургускан чаа партиязы «Эп-сеткил каттыжыышкыны» («Единство») партияның Тывага тургузукчузу, идепкейлиг киржикчизи чораан. Владимир Хертекович Москвага Төлээ черинге ажилдап турда, ол хоорайда чурттап, ажилдап, өөренип чоруур тываларга Төлээ чериниң эжи кезээде ажык турган. Тыва студентилерге компьютер-биле ажилдаар тускар эрээлди тургузуп, мобильдиг телефон харылзааы чок турар үеде, сургуулдарның Тывада ада-и-зи-биле телефонга халас чугаалажыр үени база берип чораан. Ону бодум Төлээ черинге кырган-ачамны эдирип чорааш, көөр турган мен. Тываның сурагылыг цирк артистери Владимир Базыр-оолович, Дүнзеңмаа Сувановна, Оскал-оолдар, бирги тыва балерина, чурукчу Надя Рушеваның авазы, Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева дээш оон-даа өске хөй чаңгыс чер-чурттууларыңа дузалажып, оларның арга-дуржулгазын өөренип, сырый

холбаалыг ажилдап чораан. Владимир Хертековичниң Төлээ черинге ажилдап барган үезинде Доктаамал төлээ чериниң оран-сава, машина-техника айтырыгларын билдили-биле штирлээзиниң, республиканың Төлээ чериниң тудуунга киржилгезиниң бо хүнде түңнели – Тыва Республика Москвада бодунуң Төлээ чери болур аңгы «ордулуг» болганы ол.

Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожууннар-га ажилдап чорааш, кырган-ачам чурт-такчы чоннуң культурулуг болгаш спортчу амыдыралынче улуг кичээңгейни салып чораан. Тээли суурнуң стадионунга среда, суббота хүннеринде спортчу маргылдаалар ажыл шагының соонда эгелээш, орай кежээ чедир уламчылаар турган. Республиканың кожууннарының чагырга даргалары Бай-Тайгага кээп, чоннуң культурулуг дыштанылгазын канчаар эртип турарының дугайында арга-дуржулгазын сонуурга, семинарларга киржи чорааннар. Барыын кожууннар-га ажилдап чораан үелеринде кандыг-даа чергелиг спортчу маргылдаалар, бот-тывынгар көрүлдөлөр болурга, ол боду баштап кириптер. Ырлаар-даа, танцылаар-даа, спорттун бүгү хевирлеринге киржи, кончуг хөй-ниитижиз, черле онзагай чораан кижиз деп болур. Хүреш, шыдыраа, волейбол, баскетбол, хөккэй, стол тенниси, чиик атлетика – бо бүгү хевирлерде кырган-ачамның I, II разрядтарның шыңзылга бижиктери, Тываның болгаш Россия чергелиг шаңнал-макталдарын кырган-ачам Дензинмаа Кутузовна шыгжап, када-галап, бичи уругларыңа көргүзүп, тайылбырлап берип чоруур.

Кырган-ачам мээң болгаш дуңмам Саянның хүрешке сонуургалын база оттурган. «Эр кижиз шыдыраалап, хүрежи билер ужурулуг» деп чагып чораан. Москвага чурттап, өөренип турган үевиште, маргылдааларга киржир мурнуу чарында, артык деңзилиг апарывыска, ол албан-биле Тывадан келгеш, бисти белеткеп каарга, шаңналдыг черлерни алыр чордувус. Бичиимде кырган-ачамның девири чарашынар чораан мен. Ооң дөңмээн часкаарын, ийи холун өрү көдүргөш, оожум кылаштап, оон чоорту дүргөдөп чоруй, девип турарын көргөш, чоргаар ужуп чоруур эзирге дөмейлеп, мага-даар турган мен. Ам бодап чоруурумга, «Эзир девин» ол күүседип турган хире. Владимир Сүге-Маадыр тыва хүрешке спорт мастери чораан. Ынчангаш кырган-адазын дөзөп, ооң уйнуктары Россияның хостуг хүрешке, сумога каш дакпыр чемпионнары.

Бис, ооң хөй ажы-төлү, авачыстың адын улуг чоргаарал-биле бедик тудуп, аңаа төлөтүг болуп, Россияның болгаш Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэзи дээш аңгы-аңгы адырларда ажилдап чор бис. Ооң чаңгыс чижээ – кырган-ачамның уруу Вера Владимировна Хертекович Кызылдың хлеб заводун хөй чылдарда удуртуп, чонну амданның хлеб-биле хандырып, хөй ажылчын олуттарны тургузуп, заводтун ажылчыннарына таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулгалыг ясли-садты ажыдып алган ажилдап чорууру дээр-ле, ачазының кижизидилгези.

Владимир Хертекович Сүге-Маадырның школачы чылдарында-ла аажы-чаңы өскелерден онзагай чораан: анаа черле олурбас, кончуг шимчен-гир болгаш спортка ынак, кижилерге эвилең-ээлдек, дузаарга, төрөлзирек, ажык сеткилдиг, амыдыралдың эки талаларынче чүткүлдүг, кандыг-даа ажилдан чалданмас, кылган ажылын сеткилинден кылып, ооң бедиин чедип алыр дээш чүткүүр. Кезээде каткы-хөглүг, оюн-баштак аажы-чаңың, эриг баарлыг эргим, ынак кырган-ачамның чырыткылыг овор-хевири чүгле ажы-төлүнүң, чонунуң сеткилинде звес, а Тываның төөгүзүндө меңге чурттап чоруурунга чоргааралың чоруур мен.

Айдың МОНГУШ,
В.Х. Сүге-Маадырның
улуг уйнуу.

Хөрөк өйгөн бодалдар

УТТУНДУРГАН
СУУР

Сөөлгү каш чылдарда Өвүр кожууннун Саглы суурнуң чурттакчыларының бир чамдыызы ажы-төлүнүн, амыдырал-чуртталгазының аайы-биле өске черлерге көжүп чорупкан. Оларның аразында эмчилер, башкылар, малчыннар дээш кымнарны чок дээр боор. Ажы-төлүн эртем-билиг чедирип, ажыл-агый тып алыры-биле колдуу Кызыл хоорайже көже берген деп чүгле сураа дыңналыр. Чеже-даа өске черде чурттап-даа чоруур болза, кижиниң өскөн-төрзөн чери, ада-иезиниң чурттап чораан турлаг, хонаштарын сактып кээр боор чүве. Кады чаңгыс черге чурттап өзүп келген кады төрзөннери, дөргүл-төрели сагыжыңдан черле ыравас. Ол хирезинде көжүп чоруткан ояр суурунче чаңгыс-даа келбээн улус база эвээш звес.

Чамдык улус кончуг эки чурттап олурган бажыңын ээн каапкаш, көжүп чоруптары хомуданчыг. Аңаа өске кижилерден таптыг олуртуп, төрелдеринге-даа чагып кагбаска, үптеттинип каар. Ону көөрге безин харааданчыг, аңаа арагачылар чыгыр, бажың база херим ишти долдур бок апарган, суурнуң хевирин баксырадып турар боор.

Оон ыңай чонга бир чугаалаксап, чагыксап турар чүвем – целлофан хаптарны хамаанчок октаптарга, кайнаар-даа хадып чоруй баар. Бо чорук бызаалар, молдургаларга кончуг хоралыг, ону чигеш, мал-маган өлүп-даа турар. Октаттыңан демир банкалар, лазаларга инектер буттарын чара кестирип алгаш кээп турар, онза айыылдыг. Бо шагда аш-чем бүрүзүн целлофан хапка суп каан болгаш, ону харыысалга чок кижилер кайы хамаанчок октаптарга, ол тайга-таскыл, хову-шөлдерни шыва ала берди. Канчалза экил? Шаанда тыва кижиз көжерде, өг орнунга бок арттырбас, кончуг арыг-силиг, аштап-арыглап кааш чоруур чүве болгай. Амгы үеде улуг-даа, бичи-даа улус ону херекке албас, тоомча чок болуп турары хомуданчыг.

Суурнуң чурттакчылары эвээш болгаш ындыг чүве ийик бе Херзэженнер чөвүлели, арбаннар чок. Кудумчуда округтар аайы-биле депутаттар харын бар хевирлиг. Депутат кижини «чоннуң айбычызы» дээр болгай. Акша-шалыңың эрге-дужаалга чон сени бадылап каан-дыр, бодунуң харыылап турарың округунда чедир шийтпирлээр кандыг айтырыглар барыл, ону шуптузун билген турар ужурулуг сен, чон-биле ажилдаары чугула. Чурттакчы чонну эвилепдеп алгаш, үстүнде чугаалааным, ээн бажыңнарда чыгы берген боктарны аштап-арыглап турарга-даа, ажык-тыг ажил-дыр ол. Депутаттар база өй-өйлөп, чүнү кылганын, отчөдүн берип турар болза эки деп бодаар мен.

Эрткен чылын бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Орлан Чөнүк-оолович өске черде-даа чурттап чоруур болза, удуртукчулар-биле дугурушкаш, даараныр, идик-хеп септээр, алгы эттээр черни кылып эгелээр дээш, малчыннар конторазының өрээлдериниң соңга-хаалгазын септеп, кылып эгелей берген турган. Суурга ол-даа болза ажылчын олуттар немежир, чонга ачы-дуза деп бодап, амырап турган бис. Ынчалза-даа деткимче чок болганындан амгы үеде ооң ара кагдынганы хомуданчыг. Суурда телевизор, холодильник дээш өске-даа электрелиг херекселдер үрелгенде, ону кылдыртыр чер база чок. Почта салбыры ийи ай ажилдавайн турар, соталыг телефонче акша сугар, солун чагыдар чер шуут чок.

Суурувус кедээ талазында, сарыг шажынның ыдыктыг тудуг-сууру субурган кылып кааны дыка эки. Ол ышак кожуунуң чагырга черинде бистиң суурувусту харыылап турар Өнермаа Санааевна бодунуң кады төрзөннери-биле эмгележи тургаш, суурнуң шевер оолдары Кежик Донгак, Хеймер-оол Ооржак, Шолбан Кара-Сал, Херел Ооржак оларның дузазы-биле чеди чүзүн азырал мал-маганывыстың дүрзү-хевири кылдыртып кааны, эң көскү онзагай ажыл ол болуп турар. Суурувус бүгү тала-биле хөгжүп, чонга эптиг байдалдар тургустунуп кээринге идегээр-дир мен. Сайзыралче бурунгаар базымнарны Өвүр кожуун чагыргазы кылып эгелээр ужурулуг деп бодаар мен.

Марта КУУЛАР,
күш-ажылдың хоочуну.

«Бергенинге» сеткилимден хомудан, ып чоруур мен. Ынчангаш ооң ында солунга чырыдып, таныыр-кижилер мону номчааш, сактып, чугаалажыр боор деп бодалдыг олур мен.

Владимир Сүге-Маадыр Бай-а кожууннун Көп-Сөөк деп черге ажы-төлдүг, бөдүүн арат Сүге-дырларның өг-бүлезинге ийиги болуп төрүттүнген. Бодунуң күш-лчы баштайгы базымын төрзөн Кызыл-Дагга агрономнап эгелээн.

Кырган-ачам Владимир Хертекович, ан-авам Дензинмаа Кутузовна-кады Кемерово хоорайның бол-лга бажыңыңдан чаа төрүттүнген оолду, мени үндүрүп алгаш, эрге-ыг уйнуу кылдыр өстүрүп, эртем-иге чедирип, амыдыралче үдеп, тырынга тургузуп, кижизидип каан.

Кырган-ачам дөрт ажы-төлдүң төлөптиг ы, хөй уйнуктарның эргелиг кы-раазы.

Владимир Хертекович ажы-төлү, а чону-биле сагыш-сеткили бол-чүрээ тудуш, хөй чылдарда тукчунуң берге, чымыштыг бол-хүндүткелдиг ажылын чону дээш, унуң сайзыралы, хөгжүлдэзи дээш лдап чораан. Ол онзагай аажы-ыг, хөглүг-баштак, эш-өөрзүрек, -төлүңге, кылган ажылыңа не-делиг, харыысалгалыг, сөглээн -нге шынчы кижиз. Кырган-ачам димир, Вячеслав деп оолдарлыг. -як-өскөңгө үлегер-чижектег, топ-омаанныг, езулуг тыва эр кижиз бо-н кезээде чагып-сурган, өөредип, -лды «хол дашты-биле» кылбас, -илиңден кылып ужурулуг сен» деп -а чагып-сурган чораан.

Кырган-ачам аныяк-чалыы үезин-луг-Хем кожууннун комсомол -омунуң организастыг килдизин эр-кчилеп, Мөңгүн-Тайга райкомунуң -и секретарыңа, ол-ла кожууннун -үүском даргазының оралакчы-га ажилдап, удуртукчу кижиниң -лижин шигээдип ап эгелээн. Эр-билиги быжыгып, чонунуң детким-нге даянып, чугула айтырыгларны -тирлептер апарган үезинде «Тыва -дугу» комбинаттың партком секре-и албан-дужаалга томуйлаткан. -зының экономиктиг болгаш социал

Уран чүүл

САЛГАЛДАРГА
АРТТЫРАР

Тываны делегейге алдаржыткан национал уран чүүлдүн хевирлеринин бирээзи – чонар-даштан янзы-бүрү онзагай чараш кылыгларны сиилбип чазары.

Бо уран чүүлдүн кайгамчыктыг салым-чаянныг төлээзи, Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Черзи Моңгуштуң 120 харын чурукчулар, чонар-даш-биле чазаныр ус-шеверлер, ооң талантызының мөгейкичелери, чаңгыс чер-чурттуглары калбаа-биле демдегелер эрттирип турарлар. Улусчу мастерниң 120 хар юбилейинге тураскааткан болушкуннарның эртер чери Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи, чүге дээрже мында Черзи Моңгуштуң ажилдарының хөй кезии камны-биле кадагалаттынып чыдар. Чоокта чаа маңаа улусчу мастерниң ажилдарының делгелгези байырлыг байдалга ажыттынган. Ол хүн Черзи Моңгуштуң музейниң шыгжамырында хөй ажилдарының чамдызын делгез. Ылаш болгаш чонар-даш-биле узанып чазанырынга хандыкшылыгларның, көрүкчүлерниң сонуургалын бо делгелге хаара тудуп, бо хүннерде ажилдавышаан хевээр.

Улусчу мастер Черзи Моңгуштуң ажилдарын амгы болгаш келир үеде салгалдарга камгалап арттырар дугайында “Төгерики стол” Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге сентябрь 24-те болуп эртен. “Төгерики столга” уран чүүлдүн болгаш культураның ажилдакчылары, Тыва Республиканың чурукчулар болгаш ус-шевер мастерлер эвилелдериниң кежигүннери, музей ажилдакчылары, культураның салгалдар өнчүзүнүн объектилериниң камгалап эргелелиниң төлээлери, студентилер болгаш уран чүүлге сонуургалдыглар киришкен.

Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейиниң директору Каадыр-оол Бичелдей “Төгерики столга” келгеннерге оларның уран чүүлге хандыкшылы, Черзи Моңгуштуң чогаадыкчы ажилына сонуургалы дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, узанып чазаныр уран чүүлдүн чугула болгаш чидиг айтырыгларының дугайында сайгарылга чугааны башкарып эрттирген.

Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң культура, уран чүүл болгаш шажын килдизиниң эргелекчизи А.С.Хертек Черзи Моңгуштуң чогаадыкчы ажилының чонар-даш-биле чазаныр уран чүүлге улуг салдарын демдегелеп, ооң музейде кадагалаттынып чыдар ажилдарын эң ылаңгыя ылаштан чазаан ажилдарының чаартылгазын кылып чорударының чугулазын айткан.

Тываның девискээринде чонар-даш курлавырын хумагалыг казып алырынга база А.С.Хертек доктаап, чамдык черлерде ооң шыгжамыры эвээжээнин, казып алыры бергедээнин демдеглээн. Республикада чонар-даштың үш курлавыры бар: Арыг-Үзүү чоогунда кадыг кара чонар-даш (серпентинит), Тере-Хөл девискээринде ногаанзымаар өңнүг чонар-даш, Бай-Тайганың Сарыг-Хаяда сарыг өңнүг чымчак чонар-даш. Ол кончуг ховар даш болганда, ооң шыгжамырларын камналгалыг ажиллаарынче кичээнгейни салыр үе келген. Бир эвес чонар-дашты төтчеглеп казар болза, ооң курлавыры эвээш болгаш, төнериниң кырынга кээп болур. Эң ылаңгыя Сарыг-Хаяда чонар-дашты кижиги бүрүзү-ле казып ап турары дыка дүвүрөңгү.

Бо чугааны филология эртемнериниң доктору Каадыр-оол Бичелдей уламчылап, чонар-дашты казып алырын хоойлу-дүрүм деңгелинге шиитпирлеп, ооң курлавырларын чогуур органнар хайгаараар, камгалаар, харын-даа мырыңай ону казып алырын чөлшээрерди чурумну тургузары чугула деп

демдеглээн.

Республиканың чонар-даш-биле узанып чазаныр ус-шеверлерниң чогаадыкчы болгаш сайгарлыкчы ажилдарының аарышкылыг өске-даа айтырыглары “Төгерики столга” база көдүрүлүп келген.

– Бир эвес Черзи Моңгуштуң үезинде мастерлер ССРЭ-ниң музейлеринден болгаш өске-даа уран чүүл албан черлеринден чагыгларны ап, оларны күүседип четтикпейн турган болза, ам даш чонукчуларын күрүнө шоолуг-ла деткелейн турар – деп, Тываның улустун чурукчузу Эрес-оол Байынды чугаалаан. Шынал-ла, харын ындыг. Ус-шеверниң чазаныры азы чазанмазы, кылган чүүлдерин садары ооң бодунун херээ апарган.

“Төгерики столга” сайгарылга чугааны башкарып олурган Каадыр-оол Бичелдей узанып чазаныр талантызы-биле ус-шеверлер чурттаарынга херек акшаны ажилдап ап шыдавас, ынчангаш кайы-бир черге ажилдаар ужурга таваржып турарлар деп демдеглээн, “Шевер” деп белектер садынга дужаарындан аңгыда, боттарының кылыгларын садарының өске аргаларын, чижээлээрге, интернет таварыштыр садар аргазын дилээрин сүмелзэн.

Кырган-азыныга күрүнө “Волга” машинаны халаска бээрже, ону бир кижиге чолаачыла-дып алгаш, Ак-Туругга халдып келгенин, ол машинада кадап каан кылагар демир сыын дүрүзүн аажок сонуургап көрүп турганын Черзи Моңгуштуң төрели, Тываның база бир сурагыг даш чонукчузу Байыр Байындының уруу, ус-шевер мастер Елизавета Байынды сактып чугаалаан. Ол совет үеде уран чүүл ажилдакчыларынга деткимче магалыг-ла турган ышкаш-тыр. Ат-алдар-даа, акша-төгерики-даа четчир, амгы Россияда ышкаш эвес аан.

Ак-Туруг база ус-шеверлерниң чурту! Ол черден, Черзи Моңгуштан аңгыда, Репин аттыг шаңналдың эдилекчизи Байыр Байынды, ооң оглу Тываның улустун чурукчузу Эрес-оол, уруу Тываның алдарлыг чурукчузу Елизавета Байынды үнгенин демдегелеп каары артык эвес.

Тывада чонар-даш-биле ажилдап турар ус-шеверлерниң ниити саны амгы үеде 40 хире кижиге. Чонар-даш чазарга, берге доозунуг ажил. Ол кижиниң тыныш органнынга дыка хоралыг, ынчангаш даш чонукчузу мастерниң ажилы ылап-ла хоралыг бе дээрзин эмчи шинчилелдери-биле тодараткаш, ус-шеверлерге чиигелделер бээриниң айтырыын көдүрериниң дугайында база чугаалашкан.

Чонар-даш-биле ажилдап турар ус-шевер мастерлер чүгле чогаадыкчы ажил-биле кызыгаарланмай, боттарының демин кадып ажилдаар дээш, даш чонукчуларының коммерциялыг эвес эвилелин тургускан. Ооң ажил-чорудулгазын чөлшээрээр дугайында документилерни организацияның удуртукчулары холга алган дугайында Даш чонукчуларының эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Лариса Норбу дыңнаткан. Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң директору Каадыр-оол Бичелдей даш чонукчуларының эвилелин деткип, шыдаар шаа-биле дузалаарын аазаан.

Даш чонукчулары мастерлерниң чогаадыкчы ажилында чаа угланышкыннар тыттып кээп турары өөрүнчүг. Аныяк ус-шевер оол Айдыс Өлзей чонар-даш болгаш Тываның өске-даа даштарын каасталгалар кылырынга ажиллап турарын “Төгерики столдун” кижикчилеринге дыңнаткан.

“Төгерики столга” сайгарылга чугааның түннелинде чонар-даш курлавырларын ажиллаарын бойдус камгалаалының органны-биле кады чурумчудар, ус-шевер мастерлерниң ажилдарын садып тарадырынга дузалаар чаңгыс аай сайтты тургузар, аңаа тыва мастерлерниң чогаадыкчы ажилының дугайында медээлерни арбыны-биле кириер, Тываның чонар-даш сиилбип чазар уран чүүлүн тайылбырлаар сорулга-биле регион, Россия, делегей чергелиг шуулганнарны эрттирерин Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге дагзыр деп шиитпирлээн.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың август 27-де №96 (19296) “Шын” солунга “Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө” деп чүүлде хөй ажы-төл чок аныяк өг-бүлө Наталья Буяновна-биле Альфред Андреевич Түлүштерниң чуруун парлап үндүргенивис дээш буруувус миннип тур бис. Ачазының холунда бодунун оглу, чанында турар арткан бичии уруглар ооң дунмалары болуп турар.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ
АЛДАРЛЫГ ЖУРНАЛИЗИ

Российжи парламаның хөгжүл-дезинге кириген үлүг-хуузу база хөй чылдарда чедишкенин ажилы дээш, Сибирь Федералдыг округтан бөлүк журналистерни шаңнаар дугайында Россияның Президентизи Владимир Путинниң чарлыгы үнүп келген.

“Россия Федерациязының алдарлыг журнализи” деп хүндүлүг атты бичии уругларның “Алдын-Кушкаш” журналының кол редактору Александр Шюнга, Алтай Республиканың хоочун солуну “Алтайдын Чолмоны” (“Алтайның Шолбаны”) солунун корреспондентизи Светлана Кыдыевага, “Алтайская правда” солунун шеф-редактору Олег Купчинскиге болгаш редактору Евгений Шумиловага тывыскан.

Бистиң коллегавыс, республикада билдингир, хоочун журналистерниң бирээзи Александр Шюнга бедик шаңнал-биле изиг байыры чедирип, ажилыга чаа-чаа чедишкенин күзедивис.

“Шынның” корр.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ДЫҢНАДЫГ

Өвүр кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде доозулганы-биле, Россия Федерациязының Күрүнө Думазының депутаттар мандаттарының хуваалдазынга кириштирген кандидаттар даңзызын депшиткен политиктиг партияларга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге), хөй-ниити каттыжышкыннарынга, Өвүр кожуунун Төлээлекчилер хуралына, ажилдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга Өвүр кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составының (бадылаар эргелиг бир кежигүн) кезин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээниниң дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Өвүр кожуунун соңгулда комиссиязының составына саналдарны 30 хонуктун дургузунда ук дыңнадыгны парлаан соонда, дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Школа английского языка «ИнглишМен»
объявляет набор групп детей и взрослых.

По всем вопросам обращаться по
тел: 8-962-063-30-00. Сумьяа Ондар.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный
техникум» объявляет набор на курсы

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия подготовка – 1 месяц
Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия – 2 недели
Оператор ЭВМ – 2 недели
Основы работы в сети интернет – 2 недели
Секретарь делопроизводитель – 2 недели
Тракторист-машинист категории «ВС»
Фермер-предприниматель – 2 недели
Фотошоп – 2 недели
Электросварщик – подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.
Справка по телефону: 2-72-32; 8-923-551-84-88

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү,
шүлүктериниң беш номнарының автору

Болат Бурунаевич МААДЫНЫҢ

77 харлыында мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, уруг-дарыныга, чоок кижилеринге ханы кажыдалды Тываның чогаалчы-лары илередип тур.

Чогаалчы Болат Маадының шүлүктериниң уян хөөнү, ооң чырык омур-хевири бистиң сагыш-сеткиливиске уттундурбас.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3948

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар —
2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш,
А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар,
Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хөй-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кээн. Хөрчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ/17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны
ружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылган индекс: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлагже дужааны: график езугаар — 18.00, херек кырында — 19.30.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.